

Συνέντευξη του David Harvey στους Ντίνα Βαΐου και Κωστή Χατζημιχάλη

Αθήνα 2/2/2005

ΝΤ.Β./Κ.Χ.: Όλα αυτά τα χρόνια προσπάθησες να εισαγάγεις τη μαρξιστική ανάλυση στη θεωρητική προσέγγιση του χώρου, αλλά και το αντίστροφο. Ποια είναι τα ισχυρά σημεία και οι αδυναμίες της μαρξιστικής θεωρίας σε ό,τι αφορά στο χώρο;

Δ.Η.: Η μαρξιστική παράδοση δεν υπήρξε ιδιαίτερα ισχυρή στη διατύπωση μιας θεωρίας για το χώρο και τη χωρικότητα, και μόνο εκείνοι που θα θεωρούσε κανείς ως πιο ανορθόδοξες προσωπικότητες, όπως ο Lefebvre και εμείς οι γεωγράφοι, καθώς και άλλοι ευαισθητοποιημένοι σε τέτοια θέματα, όπως ο E. P. Thompson και ο Raymond Williams, πήραν στα σοβαρά τα ζητήματα αυτά, γεγονός που χρειάζεται κάποια διερεύνηση. Θεωρώ ότι αυτό συνιστά ένα μεγάλο

κενό μέσα στη μαρξιστική θεωρία εν γένει, το οποίο, φυσικά, ορισμένοι από εμάς προσπάθησαν να διορθώσουν όλα αυτά τα χρόνια. Ωστόσο ένα από τα διασκεδαστικά σχόλια που κάνω κατά καιρούς –το οποίο θεωρώ ουσιαστικά ακριβές– είναι ότι υπήρξε ευκολότερο να εισαγάγουμε μαρξιστικές θεωρήσεις στη γεωγραφία απ' ό,τι να εισαγάγουμε χωρικές και γεωγραφικές έννοιες στη μαρξιστική σκέψη. Και πιστεύω ότι, αν πραγματικά δει κανείς ιστορικά τις πρακτικές πολλών κομμουνιστικών καθεστώτων, θα δει ότι πλήρωσαν το τίμημα αυτής της παραγνώρισης.

Θεωρούμε ότι συνδυάζεις δύο προσεγγίσεις σχετικά με τον προσδιορισμό του χώρου: ως ακαδημαϊκή ανάλυση και ως πεδίο και αντικείμενο

πολιτικού αγώνα. Πώς εφαρμόζεις αυτές τις προσεγγίσεις στη διδασκαλία σου;

Στη διδασκαλία μου προσπαθώ να στήσω ένα είδος αφηρημένου και ανοιχτού πλαισίου προκειμένου να προσεγγίσουμε αυτά τα ζητήματα, και στη συνέχεια προσπαθώ να κάνω τους φοιτητές να σκεφτούν συγκεκριμένα παραδείγματα, και αυτό κάνουν εν πολλοίς. Για παράδειγμα, το τελευταίο εξάμηνο ένας φοιτητής μου παρέδωσε μια εργασία για το μάθημά μου όπου ανέλυσε τη συνολική χωρική οργάνωση των διαμαρτυριών και διαδηλώσεων σχετικά με την εθνική σύνοδο των Ρεπουμπλικάνων, με τις χωρικές στρατηγικές που εφαρμόστηκαν από την πλευρά της αστυνομίας, της διοίκησης και του ρεπουμπλικανικού κόμματος, τη στρατηγική των διαδηλωτών, και πώς τελικά αναπτύχθηκε στο χώρο η δυναμική της διαδήλωσης. Αυτό που μπορούσε να δει κανείς ήταν ένα είδος άμεσης πρακτικής εφαρμογής τού πώς παίρνει κανείς ένα πλαίσιο και αρχίζει να διερευνά τις πολύ συγκεκριμένες διαστάσεις του σε μια ιδιαίτερη περίπτωση.

Επομένως, θα λέγαμε ότι κάνεις κάποιες φορές μια ολοκληρωμένη έρευνα πεδίου με τους φοιτητές σου; Θέλουμε να πούμε, παίρνεις ένα ζήτημα όπως αυτό που περιέγραψες προηγουμένως ή κάτι σχετικό με την αστική ανάπτυξη και στήνεις μια ολοκληρωμένη ομαδική έρευνα;

Όχι, δεν έχω οργανώσει κάποια ολοκληρωμένη ομαδική εργασία, έκανα ορισμένες όταν ήμουν στη Βαλτιμόρη, αλλά δεν έκανα καμία, όσο βρίσκομαι στη Νέα Υόρκη. Αυτό που έκανα ήταν να καλέσω

τους φοιτητές να βρουν το δικό τους ερευνητικό υλικό, οτιδήποτε θα ήθελαν να κάνουν, να το σκεφτούν και να προσπαθήσουν να γράψουν εργασίες γι' αυτό. Με αυτή την έννοια, αφότου ήρθα στη Νέα Υόρκη, αυτό που κάνω με τους σπουδαστές είναι περισσότερο εξατομικευμένες εργασίες παρά μια συλλογική έρευνα.

Παρ' όλα αυτά, τους ενθαρρύνεις να προσεγγίσουν μια έρευνα πεδίου;

Κοίτα, το πλεονέκτημα του να διδάσκει κανείς στο CUNY είναι ότι σχεδόν όλοι οι φοιτητές βρίσκονται ήδη σε κάποιο πεδίο εμπειρικής έρευνας. Όπως μου είχε πει ο Neil [Smith] όταν πήγα στο CUNY, υπάρχει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στους φοιτητές του CUNY και του Johns Hopkins: στο CUNY είναι περισσότερο σε εγρήγορση για ό,τι «συμβαίνει στο δρόμο», αλλά όχι τόσο για τη βιβλιογραφία, και στο Johns Hopkins είναι πολύ ενήμεροι για τη βιβλιογραφία, αλλά δεν ξέρουν καν τι είναι η «ζωή στο δρόμο». Και αυτό είναι απόλυτα ακριβές. Πολλοί από τους φοιτητές που έχω είναι αναμεμιγμένοι σε δράσεις σε διάφορους τόπους και με διάφορες ομάδες, όπως το κίνημα anti-AIDS, τα εργασιακά θέματα ή και οτιδήποτε άλλο. Έτσι, δεν χρειάζεται να τους ενθαρρύνω εγώ να βγουν έξω στο δρόμο για εμπειρίες, φέρνουν από μόνοι τους μια τεράστια ποσότητα εμπειριών στην τάξη. Και αυτό που αναζητούν σ' εμένα είναι ένα είδος θεωρητικού πλαισίου στο οποίο να μπορούν να εντάξουν τις εμπειρίες που αποκομίζουν σε καθημερινή βάση.

Επομένως, πρόκειται για ώριμους σπουδαστές;

Ναι, οι περισσότεροι είναι ώριμοι.

Το επόμενο θέμα το έχουμε ήδη συζητήσει μεταξύ μας. Η παρουσίαση που έκανες για το «Ο χώρος ως λέξη-κλειδί»¹ μάς έκανε να σκεφτούμε πολύ γι' αυτά τα ζητήματα, και συμφωνούμε απόλυτα ότι είναι λάθος να αποδίδει κανείς προτεραιότητα σε οποιοδήποτε από τα τετράγωνα «κελιά» στους πίνακές σου, καθώς και ότι όλες οι προσεγγίσεις υφίστανται σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Όμως αυτό που συζητήσαμε ήταν κατά πόσον αυτά τα επιχειρήματα προέρχονται από το γεγονός ότι η δυνατότητά μας να σκεφτούμε και να δράσουμε πολιτικά εξαρτάται από τις εμπειρίες μας από αυτό το πρώτο-πρώτο τετράγωνο, τον απόλυτο υλικό χώρο. Μήπως δηλαδή δεν θα μπορούσαμε ούτως ή άλλως να σκεφτούμε διαφορετικά; Αυτή την αμηχανία την ενέτεινε το τελευταίο σου σχόλιο, ότι δηλαδή πολλοί/ές σκέφτονταν μόνο στο πλαίσιο του κάτω δεξιού τετραγώνου, της «σχεσιακότητας», και δεν λαμβάνουν καθόλου υπόψη την υλική διάσταση, καθώς επίσης και το σχόλιό σου ότι είναι μεν ορθό να οραματίζεται κανείς διάφορες εναλλακτικές οργανώσεις χώρου και ουτοπίες, αλλά έρχεται κάποια στιγμή που βγαίνεις στο δρόμο, δρας, εμπλέκεσαι σε συγκεκριμένες πρακτικές.

Λοιπόν, νομίζω ότι θέλετε να πείτε πως η στιγμή της πράξης εντάσσεται πάντοτε στην υλική σφαίρα. Όμως αντιστέκομαι στην ιδέα ότι αντλούμε τα πάντα για τη χωρικότητα από την εμπειρία μας σε αυτή

1. Βλ. το κείμενο που ακολουθεί στο αφιέρωμα, όπου και οι σχετικοί πίνακες που αναφέρονται στη συζήτηση.

τη σφαίρα, γιατί κάτι που ανακαλύπτει κανείς είναι ότι ακόμα και η απλούστερη φυσικότητα/σωματικότητα με την οποία οι άνθρωποι μπορούν να προσλάβουν την εμπειρία σ' αυτή τη σφαίρα, διαμεσολαβείται και επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από προηγούμενες μεθοδολογικές υποθέσεις, από θεωρητικές λειτουργίες. Θέλω να πω ότι, αν, για παράδειγμα, βιώσω μια πόλη και δεν έχω προηγουμένως διαβάσει τίποτα, θα τη βιώσω με έναν πολύ διαφορετικό τρόπο. Ενώ, αν έχω διαβάσει πολύ για τις πόλεις, η φυσική/σωματική μου εμπειρία δεν είναι πια ανεξάρτητη από τη συναισθηματική αλλά και τη διανοητική-θεωρητική κατανόηση. Έτσι λοιπόν, αυτό που θέλω να πω είναι ότι αντιστέκομαι στην ιδέα ότι υπάρχει κάτι απόλυτα πρωταρχικό στο φυσικό/σωματικό το οποίο δεν διαμεσολαβείται με κανέναν τρόπο από κανένα από τα άλλα στοιχεία. Όμως αυτό με το οποίο συντάσσομαι απόλυτα μαζί σας είναι ότι η στιγμή της πράξης είναι εκείνη κατά την οποία κάνεις κάτι στον απόλυτο χώρο και χρόνο και ότι αυτή ακριβώς είναι η στιγμή η οποία είναι κρίσιμη για το μετασχηματισμό του κόσμου που μας περιβάλλει, καθώς επίσης και του εαυτού μας. Επομένως, συμφωνώ με αυτό. Αλλά δεν μπορεί κανείς να δει αυτά τα δύο ανεξάρτητα, γι' αυτό λοιπόν τα θεωρώ ως διαλεκτικά παρόντα ακόμα και μέσα σ' αυτή καθαυτή τη στιγμή της εμπειρίας.

Αλλά δεν θεωρείς ότι η διαμεσολάβηση που υπάρχει πάντοτε προκειμένου να κατανοήσουμε μια πράξη σε ένα δεδομένο τόπο προέρχεται από κάποια γνώση την οποία έχουμε αποκομίσει σε άλλους υλικούς χώρους; Που σημαίνει ότι

διαμεσολαβούμε τα πράγματα γιατί έχουμε υλικά βιώματα από κάτι διαφορετικό, και ίσως αυτός είναι ένας από τους λόγους που, για παράδειγμα, κάποιοι δεν καταλαβαίνουν πώς συμπεριφέρονται άλλοι άνθρωποι σε άλλους τόπους, ακριβώς γιατί αναπαράγουν και διαμεσολαβούν τη δική τους γνώση και τη μεταφνεύουν ως κυρίαρχη θεωρηση σε άλλους τόπους;

Δεν διαφωνώ μ' αυτό, γιατί, με τον ίδιο τρόπο που δεν μπορώ να δεχτώ οτιδήποτε συμβαίνει στον υλικό-φυσικό χώρο ως ανεξάρτητο, δεν μπορώ επίσης να δω και τις σχεσιακές προσεγγίσεις ως ανεξάρτητες. Έχουν κατασκευαστεί απ' όλα τα είδη τομών και γι' αυτό θεωρώ ότι πρόκειται για μια διαλεκτική σχέση. Και επομένως, ναι, όντως, αν μετακινηθούμε σε ένα συγκεκριμένο χώρο και η σχεσιακότητά μας προέρχεται από έναν άλλο τόπο, παραγνωρίζουμε και ακόμα-ακόμα βιώνουμε αυτό το χώρο με έναν ριζικά διαφορετικό τρόπο. Κι αυτό γιατί η κυρίαρχη εμπειρία βασίζεται σε ένα είδος υλικού σκηνικού. Αυτό το δέχομαι πλήρως. Θέλω να κρατάω όμως ανοιχτή τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε όλα τα στοιχεία. Κι αν αυτή τη στιγμή επιμένω πολύ στο ότι η στιγμή της πράξης εδράζεται σ' αυτή την απόλυτα φυσική/σωματική σφαίρα, κάτι που δεν μπορούμε να αποφύγουμε και να εγκαταλείψουμε, είναι γιατί ορισμένοι βιάζονται να το απορρίψουν βασισμένοι αποκλειστικά στους σχεσιακούς όρους.

Μοιάζει λίγο με τη συζήτηση στο βιβλίο του Italo Calvino ανάμεσα στον Μάρκο Πόλο και τον Κινέζο αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας του λέει ότι υπάρχει μια πόλη για

την οποία δεν μιλά ποτέ και ο Μάρκο Πόλο απαντά ότι αυτή η πόλη, η Βενετία, πάντοτε υπνοείται, αυτήν περιγράφει όταν μιλά για καθεμιά από τις άλλες πόλεις. Ας συνεχίσουμε όμως με μια άλλη ερώτηση: Πώς προσεγγίζεις την απόλυτη απουσία του φύλου στις αναλύσεις που κάνεις για το χώρο; Γιατί έχω πραγματικά στήσει ένα πλαίσιο, ένα δομικό πλαίσιο-σκελετό μέσα στο οποίο πολλά πράγματα μπορούν να προσεγγιστούν. Όταν δίνω σάρκα και οστά σ' αυτό το πλαίσιο, τότε χρειάζεται να εξεταστούν πολλές διαστάσεις, διαστάσεις που περιλαμβάνουν οτιδήποτε, από τις κοινωνικές τάξεις και το φύλο μέχρι τη φυλή, την εθνότητα και τη θρησκεία, οτιδήποτε. Ο σκοπός αυτού του δομικού πλαισίου είναι να πει σ' εκείνους/ες που ενδιαφέρονται για θέματα όπως το φύλο και ο χώρος ότι μπορεί να τους φανεί χρήσιμο. Και γι' αυτό θα πρότεινα σε όσους/ες ενδιαφέρονται για το φύλο, την εθνότητα ή τις πόλεις να χρησιμοποιήσουν το πλαίσιο αυτό με ένα δημιουργικό τρόπο.

Όμως το γεγονός ότι δεν κατονομάζεις αυτές τις διαστάσεις που αποκαλείς φυλή ή φύλο τις κάνει να εξαφανίζονται από την άμεση εικόνα αυτού του πίνακα. Έτσι, προκειμένου να εισαχθούν, χρειάζεται μια διαφορετική παρέμβαση σ' αυτό τον τρόπο σκέψης συνολικά, γιατί δεν προϋπάρχουν σ' αυτόν αυτές οι διαστάσεις.

Νομίζω πως δεν θέλω να μπω σε μια συζήτηση στην οποία θα αρχίζω το καθετί λέγοντας πως πρόκειται να μιλήσω τώρα για τη φυλή, την τάξη και το φύλο. Θέλω να είμαι σε θέση να πω ότι υπάρχουν ορισμένα δομικά θέματα εδώ, τα

οποία πράγματι θα τα βρει κανείς. Για παράδειγμα, τα διαβάσματά μου για το θέμα χώρου-χρόνου, προέρχονται από κάποια έρευνά μου σε εθνογραφική βιβλιογραφία για τους τρόπους με τους οποίους διαφορετικές κοινωνίες κατασκεύασαν τη χωροχρονικότητα. Προσπαθούσα να αποσπάσω κάτι από όλες αυτές τις πληροφορίες, κάποιες γενικές αρχές χωρικής οργάνωσης και όλα τα σχετικά. Με αυτό θα μπορούσε να επιστρέψει κανείς σε οποιαδήποτε από αυτές τις καταστάσεις έτσι ώστε να ξαναδιαβάσει μια συγκεκριμένη εθνογραφική ιστορία, να ξαναδιαβάσει ένα συγκεκριμένο είδος αστικής αναπαράστασης λίγο ως πολύ με αυτούς τους όρους, και να διακρίνει από πίσω το δομικό πλαίσιο. Θέλησα να φτάσω σε αυτή τη δομική εικόνα που βρίσκεται από κάτω. Κι ελπίζω ότι οι ενδιαφερόμενοι θα χρησιμοποιήσουν αυτή τη δομή με τρόπους δημιουργικούς γύρω από τις ριζοσπαστικές κατευθύνσεις που τους ενδιαφέρουν ιδιαίτερα.

Άραγε αυτός είναι ο λόγος που δεν εμφανίζεται στον πίνακα ούτε ο τόπος;

Ο πίνακας δεν είναι ένα ολοκληρωμένο αντικείμενο. Είναι μια βάση για να δούμε κι άλλα πράγματα. Στην πραγματικότητα, τον έχω χρησιμοποιήσει στην προσπάθεια να αναπτύξω κάποιες θέσεις πάνω στο νόημα του τόπου. Και νομίζω ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί με αυτό τον τρόπο. Υπάρχουν πολλά που απουσιάζουν, αλλά, για να προλάβω μια από τις επόμενες ερωτήσεις σας, είναι εν πολλοίς ο ίδιος τρόπος με τον οποίο ο Lefebvre προσπάθησε να εγκαινιάσει ένα διάλογο. Θέλω να εγκαι-

νιάσω ένα διάλογο, και γι' αυτό φοβάμαι πολύ τη χρήση της έννοιας «πίνακας», γιατί τα πάντα ενσωματώνονται σε αυτό τον πίνακα. Πράγματι, δεν ξέρω πώς να το αποκαλέσω. Αυτό καθαντό είναι ένα απόλυτο κατασκεύασμα. Είναι ιδιαίτερα μη διαλεκτικό. Επομένως, για πολλά θέματα με κάνει και αισθάνομαι αρκετές επιφυλάξεις, γιατί, ξαναλέω, θέλω να το δω σε κίνηση – να ζωντανεύει, όχι ως ένα είδος στατικού και απόλυτα προσδιορισμένου αντικειμένου. Αν πίστευα σε μια στατικότητα, ο στόχος μου θα είχε προδοθεί, κι αυτός είναι ένας από τους λόγους που δέχτηκα να το αφήσω ανοιχτό, που δεν έβαλα τα πάντα μέσα σ' αυτό.

Αυτή είναι μια ενδιαφέρουσα τεχνική αλλά και θεωρητική διέξοδος από το πρόβλημα. Ίσως αν δεν είχες γράψει παραδείγματα μέσα στα «κελιά» του πίνακα, η όλη παρουσίαση να ήταν πιο δυναμική.

Ναι, αλλά σε κάποια επόμενα «κελιά» ήθελα να τραβήξω την προσοχή στην ιδέα ότι, για παράδειγμα, όταν διαβάζει κανείς τον Walter Benjamin, μπορεί να αναρωτηθεί ποιο είδος κυρίαρχης αντίληψης της χωροχρονικότητας επικαλείται; Και ανακαλύπτει ότι ο Benjamin είναι συντεταγμένος με έμφαση σε μια αντίληψη που είναι ταυτόχρονα σχεσιακή και σχετική, αν και χρησιμοποίησε τον απόλυτο χώρο των στοών ως ουσιαστική αναφορά. Παρ' όλα αυτά, προσπάθησε να μιλήσει για τον απόλυτο χώρο των στοών με έναν πολύ σχεσιακό τρόπο. Νομίζω λοιπόν ότι, εστιάζοντας στον Benjamin και στον τρόπο με τον οποίο κάνει το παραπάνω, μπορεί να αποβεί πολύ χρήσιμο στην ανάγνωση του, ενώ παράλληλα βοηθά να

φωτιστεί το πώς μια ιδιαίτερη οπτική στη διαλεκτική αυτής της σχέσης παράγει πράγματι διαφορετικά είδη βιβλιογραφίας. Ώστε, για παράδειγμα, αυτά που έχω γράψει για το Παρίσι² να είναι πολύ διαφορετικά από του Benjamin, δεδομένου ότι επεξεργάζομαι τη διαλεκτική αυτή με διαφορετικό τρόπο, ένα μέρος από τη διαλεκτική που κυριαρχεί στις μέρες μας. Θεωρώ ότι μια από τις πολύ μεγάλες αντιθέσεις μας είναι γύρω από το ότι η αντίληψή του για τον σχεσιακό χώρο-χρόνο κ.λπ. είναι πάρα πολύ άκαμπτη. Έτσι, εγώ θέλησα να προσφέρω στους ανθρώπους κάτι από το οποίο να μπορούν να πιαστούν. Αν λοιπόν δεν είχα σημειώσει τίποτα σ' αυτά τα τετράγωνα κουτιά, θα είχα προκαλέσει μόνος μου την κριτική: δεν έβαλες τίποτα εκεί, τι υποτίθεται ότι βρίσκεται εκεί;

Ναι, πρέπει να δώσεις τουλάχιστον κάποιες έννοιες/λέξεις. Όμως αυτό που σχολίασες προηγουμένα για τον Lefebvre έχει μια δυσκολία, δεδομένου ότι το δικό του πλαίσιο ήταν ιδιαίτερα ανοιχτό, και δεν νομίζουμε καθόλου ότι εισήγαγε αντίστοιχα πράγματα υπό την έννοια ενός αυστηρού, συνεκτικού πλαισίου. Απλώς, με τον τρόπο της δουλειάς του έθεσε κάποιες ιδέες στο τραπέζι για περαιτέρω συζήτηση ή για να εγκαινιάσει τη συζήτηση σχετικά με κάποια θέματα. Κι αν δούμε το σχεδιάγραμμά σου ως έναν πίνακα, τότε το όλο εγχείρημα μοιάζει να είναι, αν θες, πολύ πιο αυστηρό και ολοκληρωμένο, μοιάζει πιο πολύ σαν ένα πιο

2. Βλ. τα βιβλία *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, B. Blackwell, Oxford (1985), και *Paris, Capital of Modernity*, Routledge, London (2003).

συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο παρά σαν μια παρουσίαση θεμάτων προς συζήτηση.

Όντως, ο τρόπος της προσέγγισής μου είναι πολύ πιο συστηματικός, αλλά από την άλλη μεριά νομίζω ότι αποφεύγει κάποια από τα προβλήματα που ο Lefebvre άφησε ανέγγιχτα. Γιατί, από τη μια, φέρεται να είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστικός απέναντι στους απόλυτους χώρους των πολεοδομών και των τεχνοκρατών και όλα τα σχετικά, και μένει συχνά να αναρωτιέσαι ποιο είδος χωρικότητας λέει τελικά ότι είναι το αντικείμενο του πολιτικού αγώνα. Και πρέπει να σημειώσω ότι, αν υπάρχει ένα μόνο σημαντικό παράδειγμα που αναδεικνύεται ξανά και ξανά στη δουλειά του Lefebvre, αυτό είναι το παράδειγμα της αναγεννησιακής Ιταλίας. Έχεις πράγματι την αίσθηση ότι το έχει συλλάβει σωστά. Όμως, αν γυρίσεις να κοιτάξεις τις κοινωνικές σχέσεις στην Ιταλία της Αναγέννησης, θα πεις «για στάσου». Νομίζω ότι ο Lefebvre άφησε τόσα θέματα ανέγγιχτα όσα ήταν και τα ζητήματα που άνοιξε. Καταλαβαίνω πολύ καλά γιατί κάθε φορά που έφτανε σε κάτι που του φαινόταν πολύ συστηματικό το «απενεργοποιούσε», όπως έλεγε, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο θα επιθυμούσα εγώ να «απενεργοποιήσω» τον πίνακά μου. Γιατί, αν αυτός ο πίνακας παραμείνει ως ένα ολοκληρωμένο συστηματικό «πράγμα» στο οποίο θα προσπαθεί κανείς να τοποθετήσει τον εαυτό του, τότε ο σκοπός της δημιουργίας του θα υponομευτεί. Αισθάνθηκα όμως ανήμπορος να κάνω οτιδήποτε γι' αυτό. Είτε θα προσπαθούσα να σχεδιάσω αυτό το συστηματικό αναπόδεικτο είδος, είτε θα καθόμουν και θα έ-

λεγα ότι δεν υπάρχει λύση. Ότι δεν υπάρχει τρόπος με τον οποίο να μπορούμε πραγματικά να προχωρήσουμε στην κατανόησή μας για τη φύση του χώρου και του χωρο-χρόνου.

Ας προχωρήσουμε στην επόμενη ερώτηση. Στην πρόσφατη διεθνή συζήτηση, ιδιαίτερα στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών, που θεωρούνται πρόσφατα (καλώς ή κακώς) χωρικοποιημένες κοινωνικές επιστήμες, φαίνεται να αποδίδεται μεγαλύτερη έμφαση στις μη υλικές όψεις του χώρου, στις αναπαραστάσεις, στις ταυτότητες κ.λπ. Πώς το σχολιάζεις αυτό;

Θεωρώ ότι αυτό είναι υγιές από μια άποψη, αν όμως είναι μόνο αυτό, τότε δεν έχει ουσία. Εγώ ανατρέχω πάντοτε σε μια σύντομη διατύπωση του Gramsci που λέει περίπου ότι τα πολιτικά ερωτήματα συχνά μετατρέπονται σε πολιτισμικά ερωτήματα, που όμως ως τέτοια δεν μπορούν να έχουν απαντήσεις. Έτσι, πιστεύω ότι μεγάλο θέμα για μας είναι να αναζητήσουμε το πολιτικό μέσα στο πολιτισμικό. Και απ' ό,τι ξέρω, πολλή δουλειά στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών σχετίζεται με τη διάχυση του πολιτικού παρά με μια προσπάθεια να ανακαλύψουμε το πολιτικό μέσα στο πολιτισμικό. Κι αυτό μου φαίνεται πως είναι μια από τις μεγαλύτερες ειρωνείες των πολιτισμικών σπουδών. Ξεκινά με τον Raymond Williams και τον Stuart Hall, καθώς και άλλους σε αυτό το πνεύμα, που πιστεύω ότι ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα να αποκαλύψουν το πολιτικό μέσα στο πολιτισμικό. Στη συνέχεια μετατρέπεται σε αυτό το πεδίο έρευνας που αποκαλείται «πολιτισμικές σπουδές», στο οποίο τις περισσό-

τερες φορές το πολιτικό συσκοτίζεται μέσα σε ένα σωρό πολιτισμικά επιχειρήματα. Και για μένα αυτό είναι το πρόβλημα.

Είναι επίσης ειρωνεία το γεγονός ότι, αν αναζητήσει κανείς σήμερα τα βιβλία του Lefebvre στα βιβλιοπωλεία των αγγλοαμερικανικών πόλεων, θα τα βρει στην ενότητα των πολιτισμικών σπουδών. Δηλαδή ο Lefebvre, ο μαρξιστής Lefebvre, ταξινομείται ως μέρος των πολιτισμικών σπουδών, ως μέρος της παράδοσης των πολιτισμικών σπουδών.

Όντως, υπάρχουν ειρωνείες. Πριν από τέσσερα χρόνια ετοίμασα ένα μάθημα στο Johns Hopkins σχετικό με τον Gramsci, μαζί με κάποιον που έχει εργαστεί πολύ επάνω στον Keynes. Πράγματι, υπάρχουν πολλές ομοιότητες, ιδιαίτερα σε θέματα όπως η Γερμανία, οι προσδοκίες και όλα τα σχετικά. Αλλά ένα από αυτά που σόκαραν τους φοιτητές ήταν ότι θεωρούσαν τη δουλειά του Gramsci αποκλειστικά ως μέρος των πολιτισμικών σπουδών και εξεπλάγησαν ανακαλύπτοντας ότι ήταν λενινιστής.

... και ο ιδρυτής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ιταλίας.

Πράγματι εξεπλάγησαν. Κι όταν επισημαίνεις πράγματα όπως ότι τα πολιτικά ερωτήματα δεν επιδέχονται απαντήσεις όταν αποδίδονται με πολιτισμικούς όρους, αυτό προκαλεί μεγάλο εκνευρισμό. Κανείς απ' όσους διάβασαν αυτό το κεφάλαιο δεν διάβασε ποτέ αυτή την πρόταση. Την απαρνήθηκαν. Επάνω σε αυτό το θέμα είχαμε μια μεγάλη αντιπαράθεση και ταράχτηκαν πάρα πολύ απ' αυτό.

Στο βιβλίο σου για τον νέο ιμπερια-

λισμό³ και στις σχετικές διαλέξεις σου στην Αθήνα χρησιμοποιήσες αρκετές φορές την έννοια της «συσσώρευσης μέσω υφαρπαγής» ως μια από τις κυριότερες στρατηγικές του νέου ιμπεριαλισμού. Ολοκληρώνοντας αυτή τη συζήτηση, μπορείς να αναπτύξεις λίγο τα επιχειρήματά σου για τις χωρικές επιπτώσεις και τις πολιτικές τους διαστάσεις;

Η «συσσώρευση μέσω υφαρπαγής» σημαίνει το άμεσο ή έμμεσο «κλέψιμο» των περιουσιακών στοιχείων ή την αποστέρηση των δικαιωμάτων των πολιτών. Σ' αυτό ενσωματώνεται μια κάποια χωροχρονικότητα. Σε κάποιες περιπτώσεις το χρονικό είναι κυρίαρχο. Για παράδειγμα, νομίζω ότι όλοι μας, μαζί κι εμείς του δυτικού κόσμου, θα έπρεπε να ανησυχούμε πολύ για την κατάσταση των συνταξιοδοτικών μας προοπτικών, κάτι που είναι πολύ προσδιορισμένο στο χρόνο, υπάρχει σ' αυτό έντονη η χρονική διάσταση. Όμως ανακαλύπτει κανείς ότι μεγάλο ποσοστό της υφαρπαγής των περιουσιών και των δικαιωμάτων έχει, μακροσκοπικά, συγκεκριμένη γεωγραφική στόχευση. Ας πάρουμε τις χρηματοοικονομικές κρίσεις της παγκόσμιας οικονομίας από το 1980 και μετά. Βλέπουμε ότι κάθε φορά μπαίνουν στο στόχαστρο διαφορετικές περιοχές του κόσμου. Το Μεξικό το 1980 και ξανά το 1985, πολύ αργότερα η Αργεντινή, η Νοτιοανατολική Ασία το 1997-1998, ξανά το Μεξικό το 1995. Έτσι, αν το δει κανείς από μια σκοπιά, βλέπει ως πούμε το

ΔΝΤ στο κέντρο, με την υποστήριξη του Υπουργείου Οικονομικών των ΗΠΑ και σε συμπαιγνία με τη Wall Street, να στοχεύει με διάφορους τρόπους συγκεκριμένες περιοχές του κόσμου με σκοπό την πειθάρχησή τους. Και ένα από αυτά που συμβαίνουν στη διάρκεια μιας χρηματοοικονομικής κρίσης είναι ότι τα περιουσιακά στοιχεία χάνουν ολοκληρωτικά την αξία τους, ακόμα και αν είναι παραγωγικά, καθώς επίσης και ότι αυτοί που έχουν τα χρήματα πηγαίνουν και αγοράζουν για το τίποτα όλα αυτά τα περιουσιακά στοιχεία και επωφελούνται πέντε χρόνια αργότερα, δεδομένου ότι η οικονομία ανακάμπτει σε κάποιο βαθμό και οι περιουσίες αυτές αρχίζουν να αποκτούν πάλι αξία. Οπότε μεταπλούνται ή τις εκμεταλλεύονται τα διεθνή κερδοσκοπικά κεφάλαια υψηλού ρίσκου. Επάνω σ' αυτό υπάρχει αυτή η περιφημη φράση του Andrew Melany, από την Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ, ότι στη διάρκεια μιας κρίσης «... οι περιουσίες επιστρέφουν στους πραγματικούς δικαιούχους τους». Σ' αυτή την περίπτωση, ως πραγματικά δικαιούχοι θεωρούνται οι παχουλές γάτες της Wall Street, της Ευρώπης, της Ιαπωνίας κ.λπ., που κατάφεραν να καταληστέψουν πολλές οικονομίες στον κόσμο με αυτόν ακριβώς τον τρόπο. Ακόμα, υπάρχουν ιδιαίτερες όψεις στην αποστέρηση των αγροτικών πληθυσμών. Αυτό συμβαίνει σε συγκεκριμένους τόπους και σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές. Συνέβη στη Νότια Αφρική, συνέβη επίσης στο Μεξικό. Για άλλη μια φορά μπαίνουν στο στόχαστρο συγκεκριμένες περιοχές σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές. Κι αν δει κανείς τι συνέβη στην Αργεντινή το 2001, βλέπει ότι επρόκειτο για μια απί-

στευτη καταλήστευση των αποταμιεύσεων όλων των Αργεντινών. Δεκατέσσερα δισ. δολάρια αρπάχθηκαν από το λαό και πήγαν στις τράπεζες. Αυτό που έκαναν ήταν ότι όλες αυτές τις καταθέσεις, που οι δικαιούχοι τους θεωρούσαν ότι τις έχουν σε δολάρια, τις μετέτρεψαν σε πέσος, και σήμερα το ένα πέσο αντιστοιχεί στο ένα τρίτο του δολαρίου. Έτσι λοιπόν, τα 2/3 από κάθε δολάριο πήγαν στις τράπεζες. Και μέσω των τραπεζών πήγαν τόσο στη Wall Street όσο και στις κυρίαρχες τάξεις της Αργεντινής. Ήταν ένα ληστρικό σύστημα που στόχευσε συγκεκριμένα ένα δεδομένο τόπο, σε αυτή τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, μέσω της απομάκρυνσης των επιδοτήσεων και της απομάκρυνσης του κεφαλαίου, διαδικασιών που στόχευσαν αυτόν το συγκεκριμένο τόπο. Νομίζω ότι αυτό είναι το είδος των διαδικασιών που θα έπρεπε να μελετούμε από δω και μπρος. Με αυτό τον τρόπο έχουν χρησιμοποιηθεί συγκεκριμένες χωρικές στρατηγικές για το «διαίρει και βασίλευε». Μας λένε: κάποιοι άλλοι τόποι τα πάνε καλά, ενώ εσείς βρίσκεστε σε χρηματοοικονομική κρίση και πρέπει να πληρώσετε κόστος. Και θα είστε οι μόνοι που θα πληγούν πραγματικά. Αν όμως κοιτάξαμε σε παγκόσμιο επίπεδο, πόσες οικονομικές κρίσεις εκδηλώθηκαν από το 1980 και μετά; Πριν το 1980 υπήρξαν ελάχιστα, ενώ μετά το 1980 αρκετές χώρες βρέθηκαν σε χρηματοοικονομική κρίση τουλάχιστον πέντε ή έξι φορές. Κάθε φορά δε που έμπαιναν σε τέτοια κρίση έπρεπε να πάνε στο ΔΝΤ, κάθε φορά έπρεπε να θυσιάσουν κάτι. Εύλογα λοιπόν αρχίζει να ψάχνει κανείς να βρει ποιος επωφελήθηκε από όλα αυτά. Και υπάρχει μια πολύ απλή απάντηση: όλα καταδεικνύουν τη Wall

3. Βλ. *The New Imperialism*, Oxford University Press, (2003) και «Ο νέος ιμπεριαλισμός» (τμήμα του 3ου κεφαλαίου του ομότιτου βιβλίου, μτφρ. Μιχρό Χατζημιάλη), *Γεωγραφίες*, τ. 8, 2004, σ. 3-6.

Street και τα μεγάλα αφεντικά της Ευρώπης και της Ιαπωνίας. Αυτό ακριβώς με απασχολεί, η χωροχρονικότητα όλης αυτής της διαδικασίας.

Αλλά ανέφερες επίσης και περιπτώσεις αστικών χώρων, μέσα στις πόλεις, ιδιαίτερα γύρω από την έννοια του δημόσιου χώρου, την επέλαση των ιδιωτικών συμφερόντων και την υφαρπαγή του δημόσιου χώρου από τους πολίτες. Νομίζεις ότι μπορείς να εφαρμόσεις μια αντίστοιχη θεωρητική προσέγγιση;

Αναμφισβήτητα, «η εκδίωξη κατοίκων και χρήσεων και ο εξευγενισμός περιοχών» [gentrification] μου φαίνεται ότι είναι ένα είδος συσσώρευσης μέσω της υφαρπαγής. Και θεωρώ ότι η χρήση του δημόσιου χώρου και ο μετασχηματισμός του οδηγούν στη διαμόρφωση ενός διαφορετικού είδους χώρου, που θα τον λέγαμε «ημι-δημόσιο». Εννοώ ένα χώρο στον οποίο το κοινό έχει μεν πρόσβαση, όμως υφίσταται έναν υψηλό βαθμό ελέγχου με τη δικαιολογία ότι βρίσκεται υπό καθεστώσ ιδιωτικής ιδιοκτησίας, όπως π.χ. τα εμπορικά κέντρα και τέτοιου είδους χώροι. Ακόμα, εννοώ ιδιωτικούς χώρους και μικρούς φυλασσομένους χώρους στους οποίους κάποιος δεν έχουν πρόσβαση, όλες αυτές τις «περιφραγμένες κοινότητες» πλουσίων και τα παρόμοια. Με αυτή την έννοια, πολλά από όσα συμβαίνουν σήμερα στις πόλεις θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως μέρος της «υφαρπαγής». Δεν θέλω να αποδεχτώ όμως την ιδέα ότι κάποτε, παλαιότερα, υπήρχαν απόλυτα ελεύθεροι χώροι

στις πόλεις και ότι σήμερα αυτοί υφαρπάχτηκαν με κάποιον τρόπο. Πάντοτε υπήρχαν συγκρούσεις στη σχέση μεταξύ του υλικού δημόσιου χώρου και της κυριαρχίας στη δημόσια σφαίρα, και αυτά τα δύο δεν υπήρξαν ποτέ ανεξάρτητα μεταξύ τους. Πράγματι, αν ανατρέξει κανείς στην ιστορία, θα συνειδητοποιήσει ότι η έννοια του δημόσιου χώρου υπήρξε πάντοτε αυτή στην οποία εκφράζεται η εξουσία και η δύναμη. Επομένως, υπάρχει μια μακρά ιστορία αγώνων σχετικά με το ποια εξουσία ή τίνος η εξουσία κυριαρχεί στην πόλη, και νομίζω ότι αυτό που βλέπουμε τα τελευταία είκοσι χρόνια είναι η συγκέντρωση εξουσίας η οποία κυριαρχεί στους δημόσιους χώρους με ένα συγκεκριμένο τρόπο, που υποστηρίζεται φυσικά από την αστυνομική δύναμη, την ικανότητα ελέγχου, ή ίσως όχι ελέγχου αλλά αποθάρρυνσης, της δημόσιας έκφρασης ή δυσαρέσκιας μέσω της αστυνομικής βίας. Αυτό μου φαίνεται ότι συμβαίνει λίγο ως πολύ παντού. Όπως είπατε κι εσείς, η εγκαθίδρυση τέτοιων πρακτικών σήμερα είναι μια συνήθης ευρωπαϊκή τακτική, όπως επίσης και βορειοαμερικανική.

Υπήρχε μια ενδιαφέρουσα ιστορία σχετικά με μια διαμαρτυρία εναντίον του νέου καθεστώτος στο Ιράν που επρόκειτο να πραγματοποιηθεί στο Παρίσι. Η εκδήλωση δεν επιτράπηκε και οι οργανωτές τη μετέθεσαν στο Βερολίνο. Ήθελαν να διαδηλώσουν μπροστά στο Reichstag και τους απαγορεύτηκε. Εμποδίστηκαν, δεν ξέρουμε για πόσες ώρες, από την αστυνομία.

Τελικά τους δόθηκε η άδεια, αλλά έπρεπε να ξαναστήσουν την εξέδρα για τους ομιλητές και όλες τις εγκαταστάσεις που είχαν ετοιμάσει. Κατάφεραν να πραγματοποιήσουν αυτή τη δημόσια συγκέντρωση για να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους ενάντια στο ιρανικό καθεστώς, να δείξουν στο κοινό όλες τις αγριότητες που έχουν λάβει χώρα εκεί, αλλά το κατάφεραν όχι στον τόπο που είχαν αρχικά υπόψη, και όχι μπροστά σ' εκείνους που έπρεπε να ακούσουν αυτή τη διαμαρτυρία.

Αυτό είναι ένα πολύ σοβαρό ζήτημα, δηλαδή το γεγονός αυτό καθιστά ότι χρειάζεται να ζητήσει κανείς άδεια για μια ειρηνική διαμαρτυρία, είναι πιστεύω η ουσία του προβλήματος. Το ότι δεν σου επιτρέπεται να κάνεις τέτοια πράγματα στις πόλεις παρά μόνο αν πάρεις σχετική άδεια. Επομένως, η δημοκρατική έκφραση στους δημόσιους χώρους είναι υπό έλεγχο, και νομίζω ότι η δυνατότητα αυθόρμητης διαδήλωσης είναι κάτι που σύμφωνα με τους κρατούντες πρέπει πραγματικά να περιοριστεί.

Σε ευχαριστούμε για την ενδιαφέρουσα συζήτηση.

Ευχαριστώ και εγώ.

*Απομαγνητοφώνηση:
ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΙΑΤΙΣΤΑ
ΧΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΤΟΣ
Μετάφραση:
ΜΑΙΡΗ ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ*